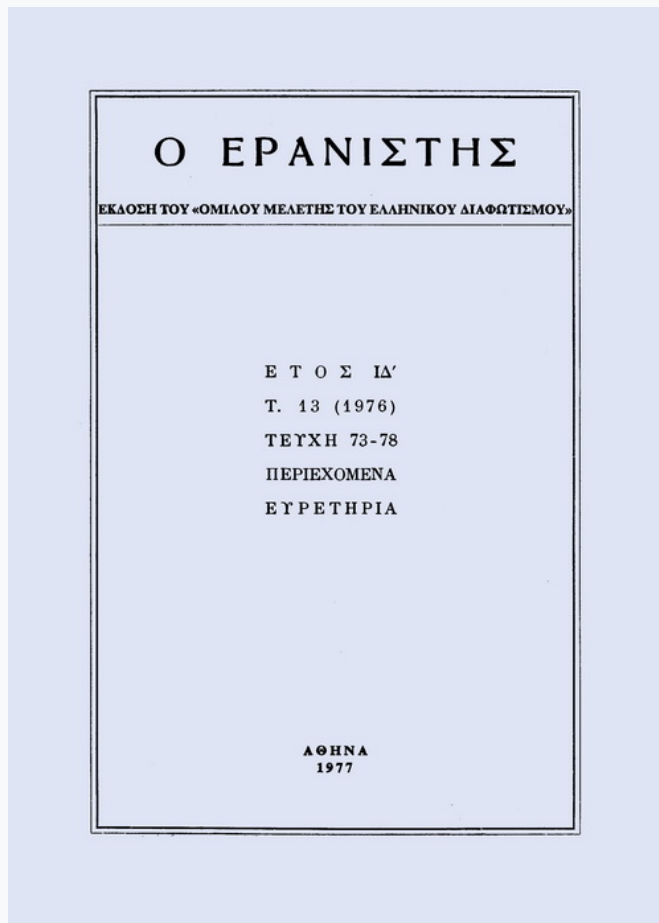

The Gleaner

Vol 13 (1976)

Ένα χειρόγραφο της «Γεωγραφίας Φυσικοπολιτικής» του Ψαλίδα

Γιώργος Κεχαγιόγλου

doi: [10.12681/er.9123](https://doi.org/10.12681/er.9123)

Copyright © 2016, Γιώργος Κεχαγιόγλου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Κεχαγιόγλου Γ. (2016). Ένα χειρόγραφο της «Γεωγραφίας Φυσικοπολιτικής» του Ψαλίδα. *The Gleaner*, 13, 23–40. <https://doi.org/10.12681/er.9123>

ΕΝΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΗΣ «ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΦΥΣΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΗΣ» ΤΟΥ ΨΑΛΙΔΑ

Μέρος τῆς διδακτικῆς δραστηριότητος τοῦ Ἰωαν. Ψαλίδα (1767 - 1829)¹ μαρτυροῦν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δημοσιευμένα ἀπὸ τὸν ἴδιον συγγράμματα,² καὶ ἄλλα, χειρόγραφα κείμενα, κατὰ τὸ μεγαλύτερόν τους ποσοστὸ ἀνέκδοτα ὡς σήμερα.³ Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ διασώζουσι παραδόσεις τοῦ Ψαλίδα στὰ διάφορα μαθήματα πού περιλάμβανε τὸ διδακτικὸ του πρόγραμμα⁴ καὶ καλύπτουν, γιὰ τὴ Γεωγραφία τουλάχιστον, ὀλόκληρη

1. Ἡ κυριότερη βιβλιογραφία γιὰ τὸν Ψαλίδα: στὸ «Ἀφιέρωμα στὸν Ψαλίδα» τῆς «Ἡπειρωτικῆς Ἑστίας» 1, τεύχη 4 - 5 (Αὔγ. - Σεπτ. 1952) 327 - 515· στὴ μονογραφία τοῦ Λ. Γ. Βρανούση, Ἰωάννης Ψαλίδας, ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους (1767 - 1829), Ἐκδ. «Ἡπειρ. Ἑστίας», Ἰωάννινα 1952· στὶς μελέτες τοῦ Κ. Α. Διαμάντη, Ὁ Ἰωάννης Ψαλίδας καὶ τὸ ἀρχεῖον του. Α', ΔΙΕΕ 14 (1960) 550 - 583 (καὶ ἰδίως σ. 550 - 552, σημ. 1), καὶ Β' μέρος, ΔΙΕΕ 16 (1962) 273 - 369 (καὶ ἰδίως σ. 273, σημ.), Γεωγραφικὰ Ἰωαννίνων καὶ περιοχῆς, «Ἠὼς» 4 (1961) 29 - 32· στὴν ἔκδοσιν τοῦ Α. Χ. Παπαχαρίση, Κοσμῶ Θεσπρωτοῦ καὶ Ἰωαννίου Ψαλίδα: Γεωγραφία Ἀλβανίας καὶ Ἡπείρου, Ἐκδ. ΕΗΜ, Ἰωάννινα 1964. Βλ. καὶ Χ. Π. Φράγκος, «Δωδώνη» 1 (1972) 85 - 108, Λ. Βρανούσης, Κείμενα καὶ χειρόγραφα τοῦ Βηλαρά καὶ τοῦ Ψαλίδα, ΝΕ 94 (1973) 51-86, Μ. Μ. Παντελιῶ, «Ἡπειρωτικὴ Ἑστία» 25 (1976) 145-154.

2. Βλ. Βρανούσης, Ψαλίδα, ὁ. π., σσ. 9 - 24, 36, 72, 83, 93, 112 - 113,

134, 137, Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α', ὁ. π., σ. 552 - 554.

3. Βλ. Δ. Καλογερόπουλος, Ἔργα Α. Ψαλίδα, «Ἐπτανησιακὴ Ἐπιθεώρησις» 1 (1922) 101 - 103, καὶ 2 (1924) 104 - 106, Βρανούσης, Ψαλίδα, ὁ. π., σσ. 9 (σημ. 3, 5), 10 κ.έ.; 27 (σημ. 6), 57 (σημ. 4), 62 (σημ. 61), 72 (σημ. 25), 86, 89 κ.έ., ΝΕ, ὁ. π. σ. 52 κ.έ., Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α' καὶ Β', ὁ. π.

4. Ἡ σύγκρισιν τοῦ ἐκδοτικοῦ προγράμματος τοῦ Ψαλίδα (διατυπωμένον ἤδη ἀπὸ τὸ 1795) μετὰ τὸ διδακτικὸν του πρόγραμμα, ὅπως ἐφαρμόστηκε ὕστερα ἀπὸ τὸ 1796, φανερώνει τόσο τὴν προδιαγραφὴν ὁρισμένων παιδευτικῶν στόχων, πού θὰ ἀποτελέσουν τὸν πυρῆνα τῆς διδασκαλίας του, ὅσο, ταυτόχρονα, τὸ εἶδος τῆς προσαρμογῆς τους στὴ διδακτικὴ πρόοδος, καὶ τίς φάσεις πού περνᾷ ἢ τελευταία. Βλ. τὸ σημεῖωμα τοῦ Σ. Δ. Κρίνου, περ. «Ἑστία» 7 (1879) 143, ὅπου ἀναφέρεται ἔργο τοῦ Χριστόφορου Φιλητᾶ σχετικὸ μετὰ τὰ σχολεῖα τῶν Ἰωαννίνων καὶ τίς μεθόδους διδασκαλίας τους

την τελευταία είκοσαετία (1809 - 1829)¹ του διδασκαλικού του έργου (1796 - 1829).²

Χειρόγραφα που περιέχουν παραδόσεις του στο μάθημα τής Γεωγραφίας,³ καθώς και μερικότερα γεωγραφικά αποσπασματικά κείμενα ή έπιτομές, προχειρότερες (διδασκτικές) σημειώσεις, καταλόγους, ύπομνηματισμένους ή όχι χάρτες, πρακτικές γεωγραφικές πληροφορίες κτλ., γνωρίζουμε σήμερα τὰ έξής :

(1812)· βλ. επίσης, Βρανούσης, *Ψαλίδας*, δ. π., σσ. 26 (σημ. 6), 76, 124, Διαμάντης, *Άρχείον Β'*, δ. π., σσ. 305 - 306 (άριθ. 18), 322 - 328 (άριθ. 54), 345 - 346 (άριθ. 88), 365 - 366 (άριθ. 115).

1. Βλ. παρακάτω, στον Πίνακα τών γεωγραφικών χφφ του Ψαλίδα, άριθ. 1 κ. έ.

2. Βλ. Βρανούσης, *Ψαλίδας*, δ.π., σσ. 24 κ.έ., 95 κ.έ., ΝΕ, δ.π., σ. 54-55, Διαμάντης, *Άρχείον Β'*, δ. π., σ. 319.

3. 'Η «έτοιμη για έκδοση» Γεωγραφία του αναγράφεται τελευταία στη σειρά τών έκδοτικών του στόχων του 1795· βλ. Βρανούσης, *Ψαλίδας*, δ. π., σ. 11. Στην προκήρυξη, πάντως, προς τούς φιλόμουςους Έλληνες (άπό 25. 10.1799· βλ. Διαμάντης, *Άρχείον Β'*, δ. π., σ. 305 - 306) ή αίτηση χρηματικής συνδρομής περιορίζεται για την έκδοση τής Λογικής και Μεταφυσικής, και άπό τó διδασκτικό «φιλοσοφικών σύστημα» λείπει κάθε μνεία Γεωγραφίας. Τó ίδιο συμβαίνει και στη σημαντική έπιστολή του (στον Καπλάνη;) άπό 1.12.1805· βλ. Διαμάντης, *Άρχείον Β'*, δ. π., σ. 322 - 8. Άργότερα, όμως, σέ άπολογισμό του Ψαλίδα προς τούς έφόρους τής Καπλανικής Σχολής (άπό 18.11.1815) οι γεωγραφικές παραδόσεις αναγράφονται έναγαμένες στα «έγκύκλια μαθήματα», μαζί με τή «γενική κριτική

ιστορία τών αρχαίων γενών», την «άρχαιολογία του ήμετέρου γένους», τή λατινική και ιταλική γλώσσα, τήν ιστορία του έμπορίου και «άπαν τó έμπορικόν σύστημα», και με τήν άκόλουθη διατύπωση: «ή πολιτική, φυσική και σφαιρική γεωγραφία άναπτυσσομένη διά τών, ών ή σχολή έχει, άκριβεστάτων σφαιρών και άτλάντων»· βλ. Διαμάντης, *Άρχείον Β'*, δ. π., σ. 346. Οι ίδιοι χαρακτηρισμοί, με τή διευκρινιστική προσθήκη: «ήτοι άστρονομική» ύστερα άπό τή λέξη «σφαιρική», έπαναλαμβάνονται σέ άνάλογο ύπόμνημά του προς τόν οικουμενικό πατριάρχη (άπό 1.6.1819), που παρουσιάζει έκτος άπό τά όμοια σημεία και ένδεικτικές άλλαγές, τονισμό ή ύποτονισμό όρισμένων πληροφοριακών στοιχείων, πράγμα που άξίζει νά μελετηθεί ειδικότερα· βλ. Διαμάντης, *Άρχείον Β'*, δ. π., σ. 366. Για τήν ιδεολογική κίνηση στα Ίωάννινα τής έποχής του και τις έπιπτώσεις της στο πρόγραμμα τής Καπλανικής Σχολής, βλ. Βρανούσης, *Ψαλίδας*, δ. π., σ. 42 - 45.

Στό σημείωμα του Κρίνου, δ. π., σ. 143, συναντούμε, για τις γεωγραφικές παραδόσεις του Ψαλίδα, τούς προσδιορισμούς: «Σφαιρική Γεωγραφία», «Πολιτικοφυσική», «...τής Ήπειρου», «...μαθηματική και πολιτική έρανισμένη άπό τούς καλύτερους νεωτεριστικούς γεωγράφους».

I. *Όλοκληρωμένα σώματα γεωγραφικῶν παραδόσεων :*

1. Χφ Σαλαμάγκια - Βολονάση¹: Γεωγραφία, Μέρο ς 1ο («Περὶ Γεωγραφίας γενικῶς», «Περὶ Εὐρώπης, Ἀφρικῆς, Ἀσίας, Ἀουστραλίας, Ἀμερικῆς») — Μέρο ς 2ο («Θεωρία τῆς Γεωγραφίας. . .»). Χρονολ. στὸ χφ : 24.7. καὶ 15.8.1819 [= 1809 ;].²
2. Χφ Χαριτάκης³: Γεωγραφία, Μέρο ς 1ο («Περὶ Γεωγραφίας γενικῶς», «Περὶ Εὐρώπης, Ἀφρικῆς, Ἀσίας, Ἀουστραλίας, Ἀμερικῆς») — Μέρο ς 2ο (Μαθηματικὴ Γεωγραφία). Χρονολ. στὸ χφ : 1817 - 1822.

II. *Μέρη γεωγραφικῶν παραδόσεων :*

3. Χφ Ἀρχ. Βλαχογιάννη, Ψ¹ ⁴: Γεωγραφία, Μέρο ς 1ο («Γεωγραφία πολιτικὴ καὶ φυσικὴ»). Χρονολ. στὸ χφ : 1810.
4. Χφ Παλαμηδᾶ-Κρανιώτη⁵: Γεωγραφία, Μέρο ς 1ο, («Γεωγραφία φυσικοπολιτικὴ»: «Γεωγραφία, μέρος πρῶτον, φυσικὸν καὶ πολιτικόν», «Περὶ Εὐρώπης»). Χρονολ. στὸ χφ : 1813.
5. Χφ Ἀρχ. Βλαχογιάννη, Ψ⁷ ⁶: Γεωγραφία, Μέρο ς 2ο (;), («Γεωγραφία, μέρος β', μαθηματικόν»). Ἀχρονολ.⁷

1. Περιγραφή: Δ. Σ. Σαλαμάγκιας, Ἀποσπάσματα ἀπὸ ἀνέκδοτα ἔργα τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδα, «Ἡπειρωτικὴ Ἑστία», 1 (1952) 495 - 497. Στις βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις ποὺ ἀκολουθοῦν ἐδῶ ἀναγράφονται καὶ οἱ τυχόν ἀποσπασματικὲς ἢ συνολικὲς δημοσιεύσεις τῶν χφφ.

2. Στὸ χφ καὶ τὰ δύο μέρη τῆς Γεωγραφίας εἶναι χρονολογημένα στὰ 1819, μὲ μεταγενέστερη, φαίνεται, διόρθωση τῶν ἀριθμῶν σὲ 1809. Στὸ κείμενο τοῦ 1ου Μέρους, πάντως, ἀναφέρονται καὶ γεγονότα ποὺ φθάνουν ὡς τὸ 1816· βλ. Σαλαμάγκιας, ὁ. π., σ. 495 - 496.

3. Περιγραφή καὶ μερικὴ δημοσίευση: Γ. Χαριτάκης, Ἀθανασίου Ψαλίδα, Ἡ Τουρκοκρατία κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19^{ου} αἰῶνος, «Ἡπειρωτικὰ Χρονικά» 6 (1931) 32 - 74.

4. Περιγραφή (ἐλλιπής) καὶ δημοσίευση ἀποσπασμάτων: Α.Α. Παπακώ-

στας, Ἀθανασίου Ψαλίδα, Ἀνέκδοτα ἔργα, «Ἡπειρωτικὴ Ἑστία» 1 (1952), 498 - 500. Βλ. καὶ Βρανούσης, ΝΕ, ὁ.π., σ. 54 - 55, καὶ ἐδῶ, σ. 38, σμ. 3.

5. Γιὰ τίς μερικὲς δημοσιεύσεις τῶν Ν. Γιαννόπουλου καὶ Χ. Ι. Σούλη, βλ. παρακάτω, σ. 29 κ. ἐ.

6. Βλ. Παπακώστας, ὁ.π., σ. 499. Γιὰ τοὺς ἀριθ. 3, 5, 13, βλ. καὶ Βρανούσης, ΝΕ, ὁ.π., σ. 64 κ. ἐ.

7. Κατὰ τὸν Παπακώστα, ὁ.π., σ. 499, τὸ χφ συνεχίζει ἕως τὸν ἀριθ. 3 (τοῦ 1810)· ἀνήκει σὲ μιὰ πρῶτη συνθετικὴ φάση (βλ. παρακάτω, σ. 32 κ. ἐ.) τῆς ἴδιας χειρόγραφης παράδοσης, καὶ μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε εἶναι θεωρητικὰ ἐξίσου δυνατὸν νὰ ἀποτελεῖ τὴ συνέχεια τοῦ ἀριθ. 4 (τοῦ 1813). Βλ. Βρανούσης, ΝΕ, ὁ.π., σ. 55. (Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν τὸ 2ο Μέρος εἶναι μόνον «μαθηματικόν»)

III. Ἀποσπάσματα γεωγραφικῶν παραδόσεων, ἐπιτομὲς :

α. Ἀποσπάσματα, σπαράγματα.

6. Χφ Κοσμᾶ Θεσπρωτοῦ - Παπαχαρίση¹: «Περιγραφή Γεωγραφικῆ τῆς Ἠπείρου» [Μέρος 1ο]. Χρονολ. τοῦ ὅλου χφ : - 1833· οἱ πληροφορίες στὸ κείμενο τοῦ Ψαλίδα : - 1814(;)².
7. Χφ Ἀρχ. Ψαλίδα, 400³: Γεωγραφικὰ Ἰωαννίνων καὶ περιοχῆς [Μέρος 1ο]. Ἀχρονολ.: οἱ πληροφορίες : - 1820⁴.

1. Περιγραφή καὶ ἔκδοση: Α. Χ. Παπαχαρίσης, *Γεωγραφία*, ὁ. π., ἰδιαίτερα σσ. 10* κ. ἑ., 49 - 66.

2. Χρονολογία στὸ χφ : 1830 - 1831, ἀλλὰ μὲ περιγραφή ἢ σημείωση γεγονότων καὶ τοῦ 1832, 1833· βλ. Παπαχαρίσης, ὁ. π., σ. 14* - 15*. Γιὰ τὴν ἔνθετη «Περιγραφή Γεωγραφικῆ...» τοῦ Ψαλίδα ὑπάρχει, ἐπίσης, πρόβλημα χρονολόγησης: ἡ δήλωση, στὸ χφ, ὅτι τὰ Ἐπτάνησα εἶναι «ὑπὸ τὴν κυβέρνησιν τῆς Φράντζας» (Β' Γαλλοκρατία, 1807 - 1809, καὶ 1807 - 1814 γιὰ τὴν Κέρκυρα) ὀδηγεῖ τὸν ἐκδότη, ὁ. π., σ. 10* - 11*, νὰ χρονολογήσει τὸ τμήμα αὐτὸ ἀρκετὰ πρόωμα, μεταξὺ 1807 - 1809, καὶ νὰ χρησιμοποιοῦσιν τὴν χρονολόγηση αὐτὴ ὡς βάση χρονολογικῶν συμπερασμάτων — καθόλου πειστικῶν — γιὰ τὴν βιογραφία τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Θεσπρωτοῦ.

Ἡ σύγκριση τοῦ ἀριθ. 6 μὲ τὰ ἀντίστοιχα σημεία τοῦ ἀριθ. 4 (1813) ὀδηγεῖ, ὡστόσο, σὲ ἄλλες διαπιστώσεις (γιὰ πληρέστερη σύγκριση τῶν δύο χφφ, βλ. παρακάτω, σ. 34-35): (1) Τὰ δύο κείμενα συμφωνοῦν ἀπόλυτα στὸ ἐπίμαχο σημεῖο, μὲ μία διαφορὰ στὴ διατύπωση: ἀριθ. 6 (φ 83^v): «ὡς τὸ τέλος δὲ τοῦ πολέμου, τί θὰ ἀπογένοιον [τὰ Ἐπτάνησα] κανένας δὲν ἤξεύρει.» — ἀριθ. 4 (φ. 127^r): «ὡς τὸ τέλος δὲ τοῦ του τοῦ πολέμου, τί θὰ ἀπογένοιον κανένας δὲν ἤξεύρει.» ἡ ρευστότητα τῆς ξένης κυ-

ριαρχίας στὰ Ἐπτάνησα ἀποτυπώνεται ἐδῶ μὲ τρόπο ἀρκετὰ ἐνδεικτικόν: οἱ Ναπολεόντειοι πόλεμοι βρίσκονται ἀκόμη σὲ προοδευτικὴ ἐξέλιξη καὶ ἡ τύχη τῆς Κέρκυρας δὲν διαχωρίζεται ἀπὸ ἐκείνη τῶν ἄλλων νησιῶν, πρὶν τουλάχιστο γίνεαι γνωστὴ ἡ τελικὴ ἔκβαση· τὸ ὅτι ἡ κυριαρχία τῆς Γαλλίας κλονίζεται δηλώνεται μὲ σαφήνεια, ἀλλὰ ἡ διατήρηση τῆς Κέρκυρας (- 1814) δὲν ἐπιτρέπει, φαίνεται, ἀκόμα στὸν Ψαλίδα νὰ προσγράψῃ ὀριστικὰ τὰ νησιά σὲ ἄλλον κυρίαρχο. (2) Ἡ σύγκριση τοῦ φ 87^v τοῦ ἀριθ. 6 μὲ τὸ φ 128^v τοῦ ἀριθ. 4 προσθέτει ἀκόμα ἓνα χρονολογικὸ δεδομένο, ποῦ μᾶς ὀδηγεῖ μετὰ τὸ 1812: ἀριθ. 6: «ὑπετάχθησαν [τὰ πασίτικα σπίτια] τοῦ Ἀργυρόκαστρο] εἰς τὸν Ἀλήπασαν Τεπελενλῆ μὲ πόλεμον τριῶν μηνῶν, καὶ οὕτως ἡσύχασε καὶ αὐτὴ ἡ πόλις...» — ἀριθ. 4: «ἐπειδὴ πέρυσι ὑποτάχθησαν εἰς τὸν Ἀληπασάν τὸν Τεπελενλῆ μὲ πόλεμον τριῶν μηνῶν καὶ ἔτσι ἡσύχασεν καὶ αὐτὴ ἡ πόλις...» (Οἱ ὑπογραμμίσεις δικές μου).

3. Περιγραφή: Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α', ὁ. π., σ. 583. Περιγραφή καὶ δημοσίευση: Διαμάντης, *Γεωγραφικά*, ὁ. π., σ. 29 - 32.

4. Πιθανότατα πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῶν Ἰωαννίνων (1820)· λείπουν τὰ στοιχεῖα γιὰ ἀκριβέστερη χρονολόγηση, βλ. Διαμάντης, *Γεωγραφικά*, ὁ. π., σ. 29.

8. Χφ 'Αρχ. Βλαχογιάννη, Ψ⁴¹: «Γεωγραφία τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας» [Μέρος 1ο]. Κέρκυρα, 1.3.1828.
 9. Χφ 'Αρχ. Βλαχογιάννη, Ψ⁵²: «Τὰ νησιά τῆς Ἑλλάδος» [Μέρος 1ο]. Ἀκέφαλο, ἀχρονολ.³
 10. Χφ 'Αρχ. Βλαχογιάννη, Ψ⁶⁴: «Γεωγραφικὰ - Ἀφρικῆ» [Μέρος 1ο]. Ἀκέφαλο, ἀχρονολ.
 11. Χφ 'Αρχ. Βλαχογιάννη, Ψ²⁵: «Περὶ τοῦ πολιτικοῦ ἐνιαυτοῦ ἧ καλενδαρίου» [Μέρος 2ο]. Χρονολ. στὸ χφ: 1819.
 12. Χφ 'Αρχ. Βλαχογιάννη, Ψ⁸⁶: [;].⁷ Ἀκέφαλο, ἀχρονολ.
- β. Ἐπιτομὲς (;).
13. Χφ 'Αρχ. Βλαχογιάννη, Ψ³⁸: «Γεωγραφία σύντομη». Κέρκυρα, 1828.
 14. Χφ 'Αρχ. Κολυβά, 138⁹: «Μαθήματα Γεωγραφικά». Κολοβὸ (;). Λευκάδα, 22.2.1829.
- IV. Γεωγραφικὲς σημειώσεις, κατάλογοι, χάρτες, πληροφοριακὰ σημειώματα [Μέρος 1ο]:
- α. Σημειώσεις, κατάλογοι.
15. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 292¹⁰: Κατάλογος χωριῶν ἐπαρχίας Κραβάρων. Πλάτανος, 9.5.1829.
 16. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 398¹¹: Πίνακας ναχαέδων καὶ χωριῶν... μέρους τῆς Β. Ἠπείρου. Ἀχρονολ.
 17. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 399¹²: Ἀναγραφή πόλεων Ἑλλάδος καὶ Ἀλβανίας. Ἀχρονολ.
 18. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 402¹³: Γεωγραφικὲς σημειώσεις γιὰ Εὐρώπη. Ἀχρονολ.
1. Βλ. Παπακώστας, ὅ. π., σ. 499. 2. Βλ. Παπακώστας, ὅ. π., σ. 499. 3. Ἴδιες διαστάσεις μὲ τὸς ἀριθ. 3, 8. 4. Βλ. Παπακώστας, ὅ. π., σ. 499. 5. Βλ. Παπακώστας, ὅ. π., σ. 498. 6. Βλ. Παπακώστας, ὅ. π., σ. 499. 7. Περιγραφή ἑλλιπέστατη. Ἴδιες διαστάσεις μὲ τὸς ἀριθ. 5, 6, 10, 11. 8. Βλ. Παπακώστας, ὅ. π., σ. 498. Ἐπίσης Βρανούσης, ΝΕ, ὅ. π., σ. 54 - 55, καὶ ἐδῶ, σ. 38, σημ. 3. 9. Βλ. Σ. Λάμπρος, Κατάλογος	τῶν κωδίκων Ἀλεξίου Κολυβά, «Νέος Ἑλληνομνήμων» 14 (1917) 393 - 394. 10. Βλ. Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α', ὅ. π., σ. 575. 11. Βλ. Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α', ὅ. π., σ. 583. Ἀνάλογο φαίνεται νὰ εἶναι τὸ χφ ποὺ ἀναφέρει ὁ Βρανούσης, Ψαλίδας, ὅ. π., σ. 113, σημ. 49. 12. Βλ. Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α', ὅ. π., σ. 583. 13. Βλ. Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α' ὅ. π., σ. 583.

19. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 405¹: Γεωγραφικές σημειώσεις για Εὐρώπη και 'Ασία. 'Αχρονολ.
20. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 406²: Γεωγραφικές σημειώσεις για Εὐρώπη. 'Αχρονολ.

β. Χάρτες.

21. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 397³: Χάρτης 'Αμβρακικοῦ (στά γαλλικά). 'Αχρονολ.
22. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 403⁴: Χάρτης ΒΔ. 'Ελλάδος (μὲ Β. Πελοπόννησο και 'Αλβανία). 'Αχρονολ.
- *23. 'Εντυπο 'Αρχ. Ψαλίδα, 266⁵: Γεωγραφικὸς πίνακας Εὐρώπης. Κέρκυρα, 15.12.1828.

γ. Πληροφοριακὰ ἔγγραφα, ἐπιστολές, ὑπομνήματα και ἄλλα σημειώματα⁶.

1. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', δ. π., σ. 583.

2. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', δ. π., σ. 583.

3. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', δ. π., σ. 583. Γιὰ τὴν ἐνασχόληση τοῦ Ψαλίδα μὲ τὴ γεωγραφικὴ (και ἱστορικὴ) χαρτογραφία — ἐδῶ συμπεριλαμβάνονται και οἱ στατιστικοὶ ἢ ἄλλοι πίνακες—, βλ. Βρανούσης, Ψαλίδα, δ. π., σ. 112 - 113, σημ. 49, ὅπου και πληροφορίες γιὰ ἄλλα ἀνάλογα χφφ.

4. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', δ. π., σ. 583.

5. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', δ. π., σ. 574.

6. Ἡ κατηγορία αὐτὴ ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τῶν καθαρὰ γεωγραφικῶν χφφ τοῦ Ψαλίδα και σχετίζεται στενότερα μὲ τὰ ἱστορικὰ και ἔθνο-λογικὰ του κείμενα, καθὼς και μὲ τὸ πλούσιο σῶμα τῆς ἐπιστολογραφίας του· σχετικὰ μὲ τὶς παραδόσεις του τῆς «Γενικῆς Ἱστορίας», τὴν «'Αρχαιολογία 'Αρβανιτῶν», κ. ἄ., βλ. Βρανούσης, Ψαλίδα, δ. π., σσ. 9, 11, 72, 93, 134 κ. ἑ., Ε. Σούρας, «'Η-

πειρωτικὰ Χρονικὰ» 16 (1941) 219-228, Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α' και Β', δ. π.

Οἱ ἔγγραφεὶς τῆς κατηγορίας αὐτῆς εἶναι, ὅπως ἴσως, πολὺ περισσότερες ἀπὸ ὅσες παραθέτομε ἐδῶ (ἀριθ. 24 - 29)· ἂν διαθέταμε πληρέστερη περιγραφή τῶν χφφ, ἐδῶ θὰ ἔγγράφονταν πιθανότατα και οἱ ἀριθ. 174, 236, 267, 274, 329, 331 κ. ἄ. τοῦ 'Αρχεῖου Ψαλίδα (βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', δ. π.), γιὰ νὰ περιοριστοῦμε σὲ μία μόνο ἀρχεῖακὴ πηγὴ. Παράλληλα, μένει νὰ ἐρευνηθεῖ ἀναλυτικότερα σχετικὸ ὕλικὸ τῶν Γενικῶν 'Αρχείων τοῦ Κράτους· βλ. Κ. Α. Διαμάντης, *Τὰ περιεχόμενα τῶν ΓΑΚ*, τ. 1, 'Αθ. 1972, σ. 546 - 547, τ. 2, 'Αθ. 1973, σσ. 729, 741, 743, τ. 3, 'Αθ. 1974, σσ. 364, 403 κ. ἑ., 808 κ. ἑ.

Στὶς παραγεωγραφικὲς παραδόσεις τοῦ Ψαλίδα ἀνήκουν, ἐπίσης, και κείμενα γιὰ τὴν «ἀρχὴν και πρόοδον τοῦ ἐμπορίου» και τὸ «ἐμπορικὸν σύστημα» τῆς ἐποχῆς, βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', δ. π., σ. 583 (ἀριθ. 401, 404), Β', δ. π., σσ. 328, 346, 366.

24. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 327¹: «Έγγραφος πολεμική και πολιτική ιδέα τῆς τωρινῆς καταστάσεως τῆς πατρίδος μου». 'Αχρονολ. [+ 1821].
25. Χφ 'Αρχ. Μαυροκορδάτου, φάκ. 2, ἀρ. 317²: 'Επιστολή στὸν 'Αλ. Μαυροκορδάτο, με πληροφορίες γιὰ Θεσσαλία, 'Ηπειρο καὶ 'Αλβανία. Κέρκυρα, 12.2.1823.
26. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 328³: Πληροφορίες γιὰ 'Ηπειρο καὶ 'Αλβανία. 'Αχρονολ. [+ 1821].
27. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 330⁴: 'Υπόμνημα γιὰ τὴν κατάσταση τῆς 'Ελλάδος (στὰ λατινικά). 'Αχρονολ. [+ 1821 ;].
28. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 265⁵: 'Υπόμνημα στὸν 'Ι. Καποδίστρια, «περὶ 'Ηπείρου καὶ Θεσσαλίας». Κέρκυρα, 15/27.8.1828.
29. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 270⁶: 'Υπόμνημα στὸν 'Ι. Καποδίστρια, «περὶ 'Ηπείρου». Κέρκυρα, 24.9.1828.

Βρισκόμαστε, λοιπόν, μπροστὰ σὲ μιὰ σημαντική χειρόγραφη παράδοση, γιὰ τὴν ὁποία ὥστόσο οὔτε τὸν ἀκριβῆ ἄγκο γνωρίζουμε, οὔτε τίς ἀπαιτούμενες σχολιασμένες περιγραφές καὶ παρουσιάσεις ἢ καὶ δημοσιεύσεις διαθέτουμε πάντοτε⁷: (1). 'Η παρουσίαση τοῦ 'Αρχείου Ψαλίδα⁸ ἀπὸ τὸν Κ. Α. Διαμάντη παραμένει ἀνολοκλήρωτη: 'Εχουν περιγραφεῖ — με ἔλλιπῆ συνήθως στοιχεῖα — μόνο τὰ ἔγγραφα καὶ τὰ αὐτοτελῆ ἢ ἀποσπασμένα ἀπὸ κώδικες φύλλα ποὺ σώζονται στὸ ἀρχεῖο αὐτὸ (ἀριθ. 1 - 407)⁹. ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν δημοσιευθεῖ μόνο καὶ σπου-

1. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', ὅ. π., σ. 578.

2. Περιγραφή καὶ δημοσίευση: Βρανούσης, Ψαλίδας, ὅ. π., σ. 116 - 124. Τὸ σχέδιο τῆς ἐπιστολῆς σώζεται καὶ στὸ 'Αρχεῖο Ψαλίδα, βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', ὅ. π., σ. 568 (ἀριθ. 153).

3. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', ὅ. π., σ. 578.

4. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', ὅ. π., σ. 578.

5. Περιγραφή καὶ δημοσίευση: Σ. Δ. Κρίνος, ἐφ. «'Ωρα» 3, ἀριθ. 285 (21.8.1878) 1 - 2, Βρανούσης, Ψαλίδας, ὅ. π., σ. 140 - 142.

6. Περιγραφή καὶ δημοσίευση: Σ. Δ. Κρίνος, ἐφ. «'Ωρα» 4, ἀριθ. 73

(18.1.1879), 2 - 4, Βρανούσης, Ψαλίδας, ὅ. π., σ. 142 - 146.

7. 'Εκτὸς ἀπὸ τὰ χφφ ποὺ ἴσως λανθάνουν, καὶ ἐκεῖνα ποὺ μνημονεύονται ἢ περιγράφονται εἶναι οὐσιαστικά ἀνεξερεύνητα στὸ σύνολό τους· βλ. παραπάνω, σ. 21, σημ. 3, καὶ σ. 38, σημ. 3.

8. Βλ. Σ.Δ.Κ. [= Σταμ. Δ. Κρίνος], περ. «'Εστία» 7 (1879) 145 - 150· βλ. ἐπίσης, Κ. Θ. Δημαρᾶς, ἐφ. «Βῆμα», 14.3.1952, καὶ «'Ερανιστής» 3 (1965) 4, Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α' καὶ Β', ὅ. π. Γιὰ τὴ σχέση χφφ τοῦ Ψαλίδα καὶ τοῦ Βηλαρᾶ, βλ. Βρανούσης, ΝΕ, ὅ. π.

9. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', ὅ. π., σ. 556 - 583.

δαιότεραι ἐπιστολαὶ»¹ καί, ἀπὸ τὰ κυρίως γεωγραφικὰ χφφ, ὁ ἀρ. 400 (ἐδῶ, ἀριθ. 7)². Ἀ δημοσίευτη μένει ἀκόμα ἡ περιγραφή τῶν κυρίως χφφ τοῦ ἀρχείου καὶ ἡ δημοσίευση «ἀξιολόγων περικοπῶν» τους, ποὺ εἶχαν προαναγγελθεῖ³. (2). Οἱ ἀναφορὲς ἢ περιγραφὰς τῶν χφφ ποὺ ἀνήκουν σὲ ἄλλα ἀρχεῖα (κρατικὰ καὶ ἰδιωτικὰ) εἶναι ἐπίσης ἐλλιπέστατες⁴, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν ἀριθ. 1, 2, 6. Δὲν ὑπάρχει καμία πλήρης δημοσίευση χφφ, ἀν ἐξαιρεθεῖ ὁ ἀριθ. 6, ὅπου, ὅμως, πρόκειται γιὰ ἀπόσπασμα τῆς Γεωγραφίας τοῦ Ψαλίδα, ἐνταγμένον σὲ ἀνάλογο μεταγενέστερο ἔργο μαθητῆ του⁵. ἀπὸ τοὺς ἀριθ. 3 καὶ 2 ἔχουν δημοσιευθεῖ ὀρισμένα ἀποσπάσματα — λιγότερα (καὶ μικρότερα) ἀπὸ τὸν πρῶτο⁶, ἐκτενῆ ἀπὸ τὸν δεύτερο⁷. γιὰ τὸν ἀριθ. 4, ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ, θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω.

Γιὰ νὰ προχωρήσει ἡ ἔρευνα ἀπὸ τὸ στάσιμον σημεῖον ὅπου βρίσκεται σήμερα⁸, χρειάζεται νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ παρουσίαση καὶ τοῦ ὑπόλοιπου χειρογράφου ὕλικου, ὅποτε καὶ θὰ εἶναι δυνατὴ μιὰ πρώτη πλήρης καὶ ὀριστικότερη, σὲ σύγκριση μὲ αὐτὴν ποὺ ἐπιχειρεῖται ἐδῶ, κατὰτάξιν τῶν γεωγραφικῶν ἔργων τοῦ Ψαλίδα. Ἡ μελέτη τῶν κειμένων αὐτῶν καὶ ὁ μεταξὺ τους συσχετισμὸς θὰ ἐπιτρέψουν τὴν ἀποκατάσταση γενετικῆς καὶ χρονολογικῆς ἀκολουθίας σὲ ἓνα ἔργο «ἐν ἐξελίξει», ὅπως

1. Βλ. Διαμάντης, Ἐρχεῖον Β', ὁ. π., σ. 273 - 369, Α', ὁ. π., σ. 552, σημ. Βλ. ἐπίσης, Βρανούσης, Ψαλίδα, ὁ. π., σ. 9, 21, 26 - 34, 57, 62, 77 κ. ἐ. (ὅπου καὶ ἀναφορὲς σὲ ἄλλες δημοσιεύσεις ἐπιστολῶν), καὶ Μ. Μ. Παντελιῶ, «Ἡπειρωτικὴ Ἔστια» 25 (1976) 145 - 154.

2. Βλ. παραπάνω, σ. 24, σημ. 3, 4.

3. Βλ. Διαμάντης, Ἐρχεῖον Α', ὁ. π., σ. 556, Β', ὁ. π., σ. 369.

4. (1). Βλ. παραπάνω, σ. 23, σημ. 4, 6, 7, σ. 25, σημ. 1 - 8, σ. 26, σημ. 6 (Ἐρχεῖον Γ. Βλαχογιάννη : Γενικὰ Ἐρχεῖα τοῦ Κράτους δὲν δίνονται τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα περιγραφῆς τῶν χφφ, οὔτε φαίνεται νὰ ἀριθμοῦνται σωστά τὰ ἀποσπάσματα ποὺ δημοσιεύονται). Βλ. καὶ Βρανούσης, ΝΕ, ὁ. π. Βλ. τώρα, Κ. Α. Διαμάντης, Τὰ περιεχόμενα τῶν ΓΑΚ, τ. 3, ὁ. π. (2) Βλ.

παραπάνω, σ. 25, σημ. 9 (Ἐρχεῖον Α. Κολυβᾶ), παρουσίαση Σ. Λάμπρου γιὰ ἄλλα χφφ ἢ πληροφορίες σχετικὲς μὲ τὸν Ψαλίδα, βλ. καὶ «Νέος Ἐλληνομνήμων» 5 (1908) 328, 7 (1910) 84 καὶ 471, 9 (1912) 308, 10 (1913) 484. (3). Βλ. παραπάνω, σ. 27, σημ. 2. Δὲν ὑπάρχει συστηματικὴ ἀναγραφὴ τῶν ἄλλων ἀρχείων ἢ βιβλιοθηκῶν ποὺ διασώζουσι γεωγραφικὰ κείμενα τοῦ Ψαλίδα· βλ. Βρανούσης, Ψαλίδα, ὁ. π., σ. 8 - 9 κ.ἐ.

5. Βλ. παραπάνω, σ. 24, σημ. 1, 2.

6. Δέκα ἀποσπάσματα· βλ. Παπακόστας, ὁ. π., σ. 499 - 500.

7. Βλ. Χαριτάκης, ὁ. π., σ. 38 - 68 (Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία, φφ 24Γ - 56V) καὶ 68 - 74 (Ἀσιατικὴ Τουρκία, φφ 111V - 117Γ).

8. Καὶ ἀπὸ τὸ 1964 (οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὸ 1962).

οί διδακτικές αυτές γεωγραφικές παραδόσεις, που έχουν να παρουσιάσουν και πρόσθετα έγγενή προβλήματα : άλλαγες στο ίδιο το κείμενο, ανάλογα με τις ιστορικές μεταβολές και τις ανάγκες τής διδασκαλίας, άνομοιογένεια ανάμεσα στα κυρίως διδακτικά γεωγραφικά σώματα και στα αυτότελή άποσπάσματα, τις σημειώσεις, τὰ πληροφοριακά σημειώματα κτλ., λόγω τών διαφορετικών πρακτικών στόχων τους, προσθήκες και άλλαγες από μέρους τών μαθητών - γραφείων ή - άντιγραφείων. Η έρευνητική αυτή προεργασία είναι ένδεχόμενο να δώσει τή δυνατότητα φιλολογικῆς ή και κριτικῆς έκδοσης τῆς Γεωγραφίας, σύμφωνης με τους άδηλους, άκόμα, περιορισμούς και τις συμβάσεις που θά ύπαγορεύσει τὸ ύλικό της. Στο μεταξύ, είναι χρήσιμη, νομίζω, κάθε ειδικότερη προσπάθεια παρουσίασης, περιγραφῆς και συσχετισμοῦ μεμονωμένων κειμένων με τήν ύπόλοιπη παράδοση, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για κείμενα σαν αυτό τῆς «Γεωγραφίας Φυσικοπολιτικῆς» (παράπάνω, άριθ. 4).

Τὸ χφ τοῦ κειμένου αὐτοῦ βρίσκεται σήμερα στὴν κατοχή τοῦ κ. Δημητρίου Κρανιώτη. Χάρη στο πάντοτε ζωνρὸ βιβλιακὸ και άρχαιακὸ ένδιαφέρον τοῦ καθηγητῆ Γ. Π. Σαββίδη, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ και από ἐδῶ θερμά, τὸ χφ ταυτίστηκε και, φωτογραφημένο, μοῦ δόθηκε για μελέτη. Οί πληροφορίες που εἶχαμε ὡς τώρα για τὸ χφ αὐτὸ ἦταν πενιχρές : Ὁ Ν. Γιαννόπουλος, ἐπιμελητῆς άρχαιοτήτων στὸν Βόλο, εἶχε δημοσιεύσει, στὴ δυσεύρετη¹ τοπικὴ ἐφ. «Λαϊκὴ Φωνή» (φύλλα από 14 - 19.10.1928), άποσπάσματα τοῦ κειμένου σχετικὰ με τὴν Ἡπειρο. Τὰ ἴδια άποσπάσματα άναδημοσιεύτηκαν από τὸν φιλόλογο Χ. Ι. Σούλη στὴν ἐφ. «Ἡπειρος» τῶν Ἰωαννίνων (φύλλα από 26 - 30. 5. 1929)². στο φύλλο τῆς 26.5. ὁ εκδότης ἔδινε, σὲ ἐπιστολή του, τὰ

1. Ὅχι μόνο σήμερα, ἀλλὰ και κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς δημοσίευσης που μάς ένδιαφέρει· βλ. Χαριτάκης, ὅ. π., σ. 37, σημ. 3.

2. Κάτω από τὸν γενικὸ τίτλο «Γεωγραφία τῆς Ἡπείρου» και σὲ τέσσερεις συνέχειες, που δὲν ἐξάντλουν ὅλο τὸ σχετικὸ με τὴν Ἡπειρο κείμενο τοῦ χφ: 26.5.1929: § 363 (φφ 119^ρ - 121^ρ), ἀρχή: Πρώτη λοιπὸν ἐπαρχία τῆς Ἡπείρου εἶναι τὰ Ἰωάννινα..., τέλος:... τὸσον φόρον πληρώνει ἢ ἀμάθεια και δὲν <τὸ> αισθά-

νεται. — 28.5.1929: §§ 364 - 365 (φφ 121^ρ - 123^ρ), ἀρχή: Τὰ Ἰωάννινα λοιπὸν..., τέλος:... και αἱ λίμναις σπάνιαις. — 29.5.1929: §§ 366 - 369 (φφ 123^ρ - 125^ρ), ἀρχή: Τὰ χωριά τῶν Ἰωαννίνων διαιροῦνται..., τέλος:... σιμὰ εἰς τὰ χωριά Ἰαλουποχώρι, Τζαρακοβίστα και Δραμασοῦς. — 30.5. 1929: §§ 370-374 (φφ 125^ρ - 127^ρ), ἀρχή: Ἡ δὲ τετάρτη περιοχή τὰ Κούρρεντα... τέλος:... τώρα δὲ εἶναι ἄσημον.

Με τὴ βοήθεια τοῦ κ. Γ. Π. Σαβ-

έξής, μόνο, πληροφοριακά στοιχεΐα για τὸ χφ : τὸ ὄνομα τοῦ τότε κατόχου του, γιατροῦ στὸν Βόλο, Ἴσοκράτη Παλαμηδᾶ, καὶ — ἀλλοιωμένη — τὴν ἐπιγραφή στὸ πρῶτο φύλλο τοῦ χφ ποὺ προηγεῖται ἀπὸ τὸ κείμενο¹. Οἱ μεταγενέστεροι μελετητὲς ἀρκοῦνται σὲ ἀπλὴ βιβλιογραφικὴ ἀναφορὰ τῶν δύο αὐτῶν ἀποσπασματικῶν δημοσιεύσεων². Καθὼς πρόκειται, λοιπόν, γιὰ κείμενο οὐσιαστικὰ ἄγνωστο στὸ σύνολό του, εἶναι ἀπαραίτητη καὶ ἡ περιγραφή τοῦ χφ καὶ ἡ συγκριτικὴ ἔνταξη τοῦ κειμένου ποὺ ἀντιπροσωπεύει μέσα στὸ πλέγμα τῶν γνωστῶν γεωγραφικῶν συγγραμμάτων τοῦ Ψαλίδα.

Τὸ χφ εἶναι χάρτινο, διαστ. 0,184X0,136 μ., δεμένο μὲ δέρμα, καὶ ἀπαρτίζεται ἀπὸ 270 σελίδες (φφ 1 + 1 + 131 + 2). Νεώτερο χέρι ἔχει ἀριθμήσει τὶς σελίδες recto στὰ φύλλα 1 - 29 [= 1 - 131] τοῦ κειμένου τῆς Γεωγραφίας· ἡ ἀρίθμηση, μὲ ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς, σημειώνεται συνήθως στὸ μέσο τοῦ ἐπάνω μέρους τῶν σελίδων τοῦ χφ (κατ' ἐξάιρεση κάποτε στὸ ἐπάνω δεξιὸ περιθώριο, ὅπως στὰ φφ 1, 16, 19, 20 - 22, 25 - 27, 34 κ. ἄ.), ἐκτὸς ἀπὸ δύο φορές, στὰ φύλλα ποὺ μεσολαβοῦν μεταξὺ τῶν (ἀριθμημένων) φφ 35 - 36 καὶ 90 - 91, καὶ τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ἀριθμηθεῖ ἀπὸ παραδρομὴ³. Ἀπὸ τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ (ἀριθμημένου) φ 1 λείπει στενὴ λωρίδα, σχισμένη, ὅπως φαίνεται, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρίθμηση τοῦ χφ (μερικὰ γράμματα μιᾶς γραμμῆς κειμένου ποὺ ὑπῆρχε ἐπάνω ἀπὸ τὸν τίτλο διακρίνονται ὀλόκληρα ἢ μισά).

Στὸ ἐπάνω μέρος τῆς σελίδας verso τοῦ πρώτου ἐσώφυλλου, κάτω ἀπὸ δύο (ἢ τρεῖς) ἀράδες δυσανάγνωστες λόγω φθορᾶς ἀπὸ ὑγρασία, ποὺ εἶναι ἐμφανῆς στὰ ἀρχικὰ καὶ τελικὰ φύλλα τοῦ χφ, ὑπάρχει τὸ σημεῖωμα : *Ἴσοκρατης Παλαμηδας· 20 Μαΐου 1924 Βόλο(ς) | Αριθμ. 700B*. Στὸ recto τοῦ ἐπόμενου φύλλου ὑπάρχουν γραμμένα, μὲ τὴν ἴδια γραφή τοῦ κυρίως κειμένου, στὸ ἐπάνω μισὸ τῆς σελίδας, τὰ ἐξής : *γεωγραφία φυσικοπολι(τι)κὴ σύντομα | συντεθεῖσα παρὰ Ἀθανασίου |*

βίδη εἶχα στὴ διάθεσή μου τὶς συνέχειες αὐτές, σὲ φωτοτυπίες τῆς δυσπρόσιτης ἐφ. «Ἡπειρος» ποὺ ὀφείλονται στὴν εὐγενικὴ προθυμία τοῦ προέδρου τῆς Ἐταιρείας Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν κ. Κ. Φρόντζου. Ἡ παραβολὴ πρὸς τὸ χφ δείχνει ὅτι ἡ δημοσίευση ἀποδίδει γενικὰ πιστὰ τὸ κείμενο, μὲ λίγες παραναγνώσεις καὶ ἀλλοιώσεις: παραλείψεις ἢ (ἐπεξηγηματικὲς) προσθήκες λέξεων, διατή-

ρηση ὀρισμένων ὀρθογραφικῶν συντηρητηρισμῶν καὶ φωνητικῶν γραφῶν.

1. «Γεωγραφία φυσικοπολιτικὴ σύντομα συντεθεῖσα ὑπὸ Ἀθαν. Ψαλίδα. Ἰωάννινα 1813». Πρβ. τὴν ἐπιγραφή στὸ χφ, ἐδῶ, σ. 30 - 31.

2. Βλ. Χαριτάκης, ὅ. π., σ. 37, σημ. 7, Βρανούσης, *Ψαλίδα*, ὅ. π., σ. 9, σημ. 6, Παπαχαρίσης, ὅ. π., σ. 19*, σημ. 18.

3. Ἐδῶ δηλώνονται μὲ : 35A, 90A.

Ψαλίδα. / *Πρὸς χρῆσιν τῶν ἑαυτοῦ μαθητῶν / ἐν τῇ σχολῇ τοῦ εὐγενεστάτου πικρο / ζῶη Καμπλάνη / ἐν ἔτεσιν / αὐτοῦ: 1813.* Ἰωάννινα. Ἄλλο χέρι (καὶ μὲ παχύτερα γράμματα) πρόσθεσε στὸ κάτω μέρος τῆς ἴδιας σελίδας ἕξι ἀνορθόγραφες σειρές, ποὺ ἀρχίζουν: οὗτω παρὸν βιβλίον ἓνα αξιόλογον / Μαθ(ημ)᾽ α γιομετρία . . ., καὶ τελειώνουν μὲ τὴ χρονολογικὴ ἔνδειξη: ἐνέτι: αὐκδ: 1824. Στὸ κάτω μέρος τῆς σελίδας verso τοῦ ἴδιου φύλλου ὑπάρχει καὶ νέο σημεῖωμα, ἀπὸ τρίτο χέρι, μεταγενέστερου κατόχου τοῦ χφ: καὶ τότε συν τοῖς ἄλλοις ὑπάρχει κτῆμα / καμοῦ τοῦ Κωνσταντινιάδη / Σωτηρίου / τῆς α: ἰανουαρίον 1843. Ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι εἶναι καὶ τὸ ἀνάλογο (μὲ μικρὴ παρέκκλιση στὸ ὄνομα) σημεῖωμα στὴν τελευταία σελίδα verso τοῦ χφ: καὶ τότε συν τοῖς ἄλλοις ὑπάρχει / καμοῦ τοῦ Κωνσταντίνου Κ. Σωτηρίου· προηγεῖται ἐκεῖ μία ἀκόμη χρονολογικὴ ἔνδειξη: α. 15. 8βρίον 1815. ε.π. Ἰωάννινα, ἀκολουθούμενη ἀπὸ τὸ ὄνομα: Τοῦ Γεωργίου μάνθου, καὶ ἀκολουθεῖ ἓνα ἀκόμη ὄνομα, στὴν τελευταία ἀράδα τῆς σελίδας: τοῦ Γεωργίου παρὰσχου. Τέλος, στὸ verso τοῦ τελευταίου φύλλου τοῦ κυρίως κειμένου ὑπάρχουν δύο σημειώματα, ἀπὸ διαφορετικὸ χέρι τὸ καθένα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πρῶτο ἀναφέρεται στὸ κείμενο τῆς Γεωγραφίας: εἶναι δύο σειρές¹, στὸ ἐπάνω μέρος τῆς σελίδας, ποὺ σχετίζονται — διαφοροποιώντας μερικὰ τὸ περιεχόμενο — μὲ τὶς §§ 96, 99 (= φφ 33^r, 34^r) τοῦ κειμένου· τὸ δεύτερο σημεῖωμα πρέπει νὰ ἔχει σχέση μὲ ἄλλο μάθημα τοῦ Ψαλίδα (Φυσικὴ πειραματικὴ) καὶ ἀναφέρεται στὴν ἀντλία κενοῦ ἀέρος καὶ τὸν νόμο τῶν ἀερίων τῶν O. v. Guericke — Sir R. Boyle². Ἀποσπάσματα ἀπὸ ἄλλες παραδόσεις εἶναι ἴσως καὶ τὰ δύο σημειώματα τῆς σελίδας recto τοῦ πρώτου φύλλου μετὰ τὸ κείμενο, γραμμένα καὶ πάλι ἀπὸ διαφορετικὰ χέρια (ποὺ πλησιάζουν κάπως τὸ πρῶτο χέρι τοῦ φ 131^v)³.

1. » ἡ Φράντζα διαιρεῖται εἰς τριάντα διουκῆσεις, τῶν ὁποίων ἡ διουκικηταὶ κρέμονται μόνον εἰς τὰς προσταγὰς τοῦ βασιλέως.

2. » ὁ πρῶτος ἐφευρετὴς τῆς πνευματικῆς ἀντλίας ἐχρημάτισεν / ὁ Ὀθων Οὐέρικος ἐκ Μαγδεβούργου, καὶ ἄρχισε νὰ τὴν κοινολογῇ εἰς τὴν ἑατισβῶναν, κατὰ τὸ ἔτος 1654: μετ' / ἄλλου χρόνου ἐτελειοποιήθη ὑπὸ τοῦ Βοῦλον ἀγγλου, καὶ διὰ / τοῦτο ὀνομάσθη Βοῦλον μηχανή, καὶ ἀλησμο-

νήθη τὸ / ὄνομα τοῦ πρώτου ἐφευρετοῦ Ἀλαμανοῦ. Βλ. πρόχειρα, W. Stein, *Kulturfahrplan*, Berlin² 1958, σ. 795 (1654) καὶ 799 (1662).

Γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς Πειραματικῆς Φυσικῆς ἀπὸ τὸν Ψαλίδα, βλ. Βρανούσης, *Ψαλίδα*, ὁ. π., σσ. 11, 25, 43, 61, σημ. 38, Διαμάντης, *Ἀρχεῖον Β'*, ὁ. π., σσ. 306, 346, 366.

3. Τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ ἀναφέρεται. (ἴσως ἀνεκδοτολογικὰ) στοὺς

Τὸ κείμενο τῆς «Γεωγραφίας φυσικοπολιτικῆς» ἀκολουθεῖ στὸ χφ τὴν ἐξῆς διάρθρωση :

1. φφ 1^τ - 21^τ : γεωγραφία μέρος Πρῶτον / φυσικὸν καὶ πολιτικὸν (§§ 1 - 54)¹.

2. φφ 21^τ - 129^τ : Περὶ Εὐρώ / πης. (§§ 55 - 379).

α. φφ 21^τ - 26^ν : [Γενικά γιὰ τὴν Εὐρώπη] Ἀρχή : Ἡ Εὐρώπη περιορίζεται πρὸς μὲν τὸ νότιον μέρος. . . Τέλος : . . . καὶ (εἰς) ὅλα δὲ αὐτὰ τὰ βασίλεια ἀνθούν αἱ τέχναις καὶ ἐπιστήμαις, καὶ τὸ ἐμπόριον καθ' ὑπερβολήν. (§§ 55 - 66).

β. φφ 26^ν - 28^ν : Μέρος Α' / Περὶ τῆς Εὐρώπης μερικῶς, καὶ πρῶ / τον περὶ τῆς πορτογαλλίας (§§ 67 - 73).

γ. φφ 28^ν - 31^ν : Περὶ τῆς / Ἰσπανίας (§§ 74 - 85).

δ. φφ 31^ν - 34^ν : Περὶ τῆς φράντζας (§§ 86 - 100).

ε. φφ 34^ν - 39^τ [+ 35Α] : Περὶ τῆς με / γάλης Βρετανίας (§§ 101 - 119).

ζ. φφ 39^τ - 42^ν : Περὶ τῆς Δανι / μαρκίας, καὶ Νορ / βηγίας (§§ 120 - 132).

η. φφ 42^ν - 46^τ : Περὶ τῆς / Σβεκίας (§§ 133 - 142).

θ. φφ 46^τ - 68^τ : Περὶ τῆς Ρουσσ - / σίας (§§ 143 - 204).

ι. φφ 68^ν - 70^τ : Περὶ / τῆς Λεχιᾶς (§§ 205 - 212).

κ. φφ 70^ν - 71^ν : Περὶ / τῆς Προουσίας (§§ 213 - 219).

λ. φφ 71^ν - 90Α^τ : Περὶ τῆς / γερμανίας (§§ 220 - 306).

μ. φφ 90Α^τ - 96^τ : Περὶ / τῆς Ἰταλίας (§§ 307 - 328).

ν. φφ 96^ν - 129^τ : Περὶ τῆς / ἐυρωπαϊκῆς Τουρκίας. (§§ 329 - 379).

1. Ἡ σύγκριση μὲ τὰ ἄλλα χφφ τῆς Γεωγραφίας, γιὰ ὅσα γνωρίζουμε τὴ διάταξη τῶν περιεχομένων τους τοῦ 1ου Μέρους, ὀδηγεῖ στὶς ἐξῆς διαπιστώσεις : (1). Οἱ ἀριθ. 1 καὶ 2 εἶναι πληρέστεροι θεματικά, ἐφόσον ὕστερα ἀπὸ τὸ τμῆμα τὸ σχετικὸ μὲ τὴν Εὐρώπη ἀκο-

¹Ιουστινιάνειους πολέμους (λόγια τοῦ «γελέμωρου»), ἐνῶ τὸ δεύτερο εἶναι μικρὸ χωρίο στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά. Ἐκτίμησις στὸ πίσω ἐξώφυλλο τοῦ κώδικα (ἐσωτερικὴ ὄψη) εἶναι σημειωμένη μιὰ πρόσθεση, καὶ οἱ λέξεις : τὸ κεχραμπ(ά)ρι / ἤλεκτρον.

1. Οἱ παράγραφοι ἀριθμοῦνται στὸ χφ πρῶτα μὲ ἀραβικὸ καὶ κατόπιν (μὲ τὴ μεσολάβηση διπλῆς τελείας) μὲ τὸν ἀντίστοιχο ἑλληνικὸ ἀριθμὸ· παράγραφος σημειώνεται πρὶν ἀπὸ τὸν ἀραβικὸ καὶ — συχνὰ — ὕστερα ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ ἀριθμὸ.

λουθοῦν τὰ ἀντίστοιχα γιὰ τέσσερις ἄλλες ἡπείρους¹. (2). Ἡ σειρά περιγραφῆς τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν εἶναι διαφορετικὴ στὸ χφ μας ἀπὸ τὴ σειρά τῶν ἀριθ. 1 καὶ 2 — ὅσο μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνουμε τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα περιγραφῆς τῶν τελευταίων²: στὸ χφ μας ἡ ἀρχὴ γίνεται μὲ τὴ ΝΔ. Εὐρώπη καὶ ἡ καταγραφή ὀλοκληρώνεται στὴν Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία, ἐνῶ οἱ ἀριθ. 1, 2 ἀρχίζουν μὲ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία καὶ συνεχίζουν μὲ τὴ Ρωσία καὶ τὰ ὑπόλοιπα εὐρωπαϊκὰ κράτη κατὰ διαφορετικὴ διάταξη.

2. Ἀντίθετα μὲ ὅ,τι γίνεται στὴ δομὴ καὶ τὴν περιεκτικότητά γενικὰ τῆς γεωγραφικῆς ὕλης, ἡ «Γεωγραφία φυσικοπολιτικὴ», στὰ τμήματα ποὺ παραδίδει καὶ ὅπου ἡ σύγκριση μὲ τὰ δημοσιευμένα ἀντίστοιχα τμήματα ἄλλων χφφ εἶναι δυνατὴ, ἀντιπροσωπεύει σὲ γενικὲς γραμμὲς ἐκτενεστέρο καὶ πληρέστερο κείμενο ἀπὸ ὅ,τι τὰ ὑπόλοιπα χφφ· σὲ σχέση μὲ ὅσα χφφ μπορούμε — λιγότερο ἢ περισσότερο — νὰ μελετήσουμε, φαίνεται, ἐπίσης, ὅτι παραδίδει καὶ τὸ καλύπτετα διατηρημένο, τὸ αὐθεντικότερο κείμενο :

α. Ἡ σύγκριση μὲ τὸν ἀριθ. 2, στὰ σημεῖα ὅπου ὁ παραλληλισμὸς εἶναι δυνατὸς — γιὰ τὴν ὥρα μόνο στὰ σχετικὰ μὲ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία³ —, φανερώνει σημαντικὲς διαφορὲς τῶν δύο κειμένων καὶ στὴ λεκτικὴ διατύπωση καὶ στὴ διάταξη τῶν περιεχομένων στὰ ἀντίστοιχα μέρη, τὰ ὁποῖα εἶναι : Ἀριθ. 2 : φφ 24^Γ - 56^ν (§§ 16 - 60) — Ἀριθ. 4 : φφ 96^ν - 129^Γ (§§ 329 - 379). ἀναλυτικότερα, κατὰ παραγράφους : 16 — 329 (+ τέλος 334), 17 — 330, 18 — 331, 19 - 20 — 332, 21 — 333, 22 (+ τέλος 16) — 334, 23 — 335, 24 - 336, 25 — 337, 26 — 338, 27 — 339, 28 — 340, 29 — 341, 30 — 342, 31 — 343, 32 — 344, 33 — 345, 34 — 346, 35 — 347, 36 — 348, 37 — 349, 38 — 350, 39 — 351, 40 - 41 — 352, 42 — 353, 43 — 354, 44 — 355, 45 — 356, 46 — 357, 47 — 358, 48 — 359, 49 — 360, 50 - 52 — 361, 53 — 362 - 374, 54 — , 55 — 375, — 376 - 379, 56 - 60—.

Ὁ ἀριθ. 2 περιέχει, ὕστερα ἀπὸ τὴν § 56, τμήμα ποὺ λείπει ἐντελῶς ἀπὸ τὸν ἀριθ. 4 (τὰ σχετικὰ μὲ τὴν «Ἑλλάδα» : Θεσσαλία, Στερεά, Πελοπόννησο, Κρήτη, νησιὰ Αἰγαίου), παραδίδει ὅμως πολὺ συνο-

1. Μὲ τὴν ἴδια ἀκολουθία: Ἀφρικὴ, Ἀσία, Αὐστραλία, Ἀμερικὴ. Βλ. καὶ Βρχνούσης, ΝΕ, ὅ.π., σ. 55 (ἀριθ. 5;).

2. Πληρέστερα γιὰ τὸν ἀριθ. 1

(βλ. Σαλαμάγκας, ὅ. π., σ. 495), ἀνεπαρκῆ γιὰ τὸν ἀριθ. 2 (βλ. Χαριτάκης, ὅ. π., σ. 35).

3. Βλ. Χαριτάκης, ὅ. π., σσ. 36, 38-68.

πτικότερη τὴν περιγραφή τῆς Ἡπείρου καὶ ἀντιπροσωπεύει ἐκφραστικὰ μιὰ μορφή πού τὸ ὕφος τῆς ἀπομακρύνεται ἀρκετὰ ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς «Γεωγραφίας φυσικοπολιτικῆς».

β. Ὁ ἀριθ. 6, ἀντίθετα, ἀντιπροσωπεύει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος τὴν ἴδια παράδοση μὲ τὸ κείμενό μας, μὲ τὸ ὅποιο πολὺ συχνὰ βρίσκεται καὶ σὲ ἀπόλυτη λεκτικὴ ταύτιση. Ἡ ἀντιστοιχία στὰ δύο χφφ εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Ἄριθ. 6: φφ 69^τ - 87^ν — Ἄριθ. 4: φφ 116^ν - 129^τ (§§ 360 - 379): ἀναλυτικότερα: φφ 69^τ - 70^τ — § 360, 70^τ - 72^ν — 361, 72^ν - 73^τ — 362, 73^τ - 75^ν — 363, 75^ν - 78^τ — 364, 78^τ - 78^ν — 365, 78^ν — 366, 78^ν - 79^ν — 367, 79^ν - 80^ν — 368, 80^ν — 369, 81^τ — 370, 81^τ - 81^ν — 371, 81^ν — 372, 81^ν - 83^τ — 373, 83^τ — 374, 83^ν - 84^τ — 375, 84^τ - 84^ν — 376, 84^ν - 85^τ — 377, 85^τ - 85^ν — 378, 85^ν - 87^ν — 379.

Ἐδῶ πρέπει νὰ γίνουν ὀρισμένες παρατηρήσεις, πού ἀφοροῦν τὶς διαφορὲς τοῦ κειμένου μας μὲ τὸν ἀριθ. 6. Ἐξετάζοντας τὸ κείμενο τοῦ τελευταίου αὐτοῦ χφφ, στὸ ὅποιο ὁ ἐκδότης του διακρίνει¹, γιὰ τὸ τμήμα πού μᾶς ἐνδιαφέρει, τὶς ἐξῆς τρεῖς διαφορετικὲς γραφές: (α) τὴ «γραφὴ τοῦ Κοσμᾶ Θεσπρωτοῦ» (φφ 69^τ - 72^ν, 74^τ - 77^τ, 79^ν, 82^τ - 87^ν), (β) τὴ «γραφὴ Α» (φφ 72^ν - 73^ν, 78^ν - 79^ν, 81^τ - 81^ν), καὶ (γ) τὴ «γραφὴ Β» (φφ 77^ν - 78^ν, 80^τ - 80^ν), παρατηροῦμε ὅτι: (1). Ἐνῶ ἡ «γραφὴ Α» καὶ — λιγότερο — ἡ «γραφὴ Β» παραδίδουν κείμενο μὲ ἐλάχιστες διαφορὲς ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τῆς «Γεωγραφίας φυσικοπολιτικῆς» (κυρίως στὴν ἀπόδοση μερικῶν συμφωνικῶν συμπλεγμάτων σὲ τοπωνύμια, ἢ σὲ ἄλλες μορφολογικὲς καὶ λεκτικὲς ἢ ἀριθμητικὲς παραλλαγές)², ἡ «γραφὴ τοῦ Κοσμᾶ» προχωρεῖ σὲ αἰσθητὲς καί, κάποτε, σημαντικὲς μεταβολές³ ἢ σὲ συχνότερες συντομεύσεις καὶ παραλεί-

1. Βλ. Παπαχαρίσης, δ. π., σ. 15* - 16.*

2. Ἐνδεικτικὰ, ἀριθ. 6 (φ 72^ν κ. ἐ.): Τζουμέρικα, Οὐλίτζικα, Μητζκέλι, Τοτζκαριᾶς, Μόσκβαν, κ. ἄ. — ἀριθ. 4 (φ. 118^ν κ. ἐ.): Τζουμέρικα, Ὀλίτζικα, Μιτζικέλι, Τοσκαριᾶς, Μόσχαν, κ. ἄ. Ἄριθ. 6: εἴπομεν, οἱ λίμνες, Ἀλήπασιαν, εἰς τὰ ὁποῖα, κατέθεσαν, χιλιάδας, Βιέννας, κ. ἄ. — ἀριθ. 4: εἶπαμεν, αἱ λίμνες, Ἀληπα-

σᾶν, ὁπού, κατέθησαν, χιλιάδες, Βιέννης, κ. ἄ. Ἄριθ. 6: νότια, ἀνατολικο-νότια, ἀνατολικοβόρεια, ὄρες 12, τζαμὰ 17, 124 χιλιάδας ρούβλια, κ. ἄ. — ἀριθ. 4: βόρεια, δυτικοβόρεια, δυτικά, δυτικονότια, ὄρες 10, τζαμὰ 16, 120 χιλιάδες ρούβλια, κ. ἄ.

3. Οἱ περισσότερες διαφορὲς: Ἄριθ. 6, φ 76^ν—ἀριθ. 4, φ 122^τ. Ἄριθ. 6, φ 85^τ — ἀριθ. 4, φφ 128^τ, 128^ν. Ἄριθ. 6, φφ 86^τ, 86^ν, 87^τ—Ἄριθ. 4, φφ 128^ν, 129^τ.

ψεις¹. (2). Ἐνῶ οἱ γλωσσικὲς καὶ συντακτικὲς διαφορὲς τῶν «γραφῶν Α καὶ Β» πρὸς τὸ κείμενο τῆς «Γεωγραφίας φυσικοπολιτικῆς», ἀλλὰ καὶ μεταξύ τους, εἶναι ἐλάχιστες, μὲ τὴ «γραφή τοῦ Κοσμᾶ» οἱ ἀρχαῖστικὲς ἢ συντηρητικότερες «ἐπεμβάσεις» στὸ κείμενο γίνονται ἔντονες, ἰδιαιτέρα στὴ φωνολογία, τὴ μορφολογία (καταλήξεις) καὶ τὸν τονισμό².

Ἡ διαφορὰ στὸν χρόνον σύνθεσης τῶν δύο κειμένων, ἀλλὰ, ὅπως φαίνεται, καὶ στὶς προσωπικότητες τοῦ δασκάλου καὶ τοῦ μαθητῆ³, μπορεῖ ὅπωςδῆποτε νὰ ἐξηγήσει τὶς ἀλλαγὲς ποὺ ἀναφέρθηκαν ἔνδιαιφέρον εἶναι ὅτι οἱ ἀντιγραφεῖς Α καὶ Β (ἴσως μαθητὲς τοῦ Κοσμᾶ)⁴ ἀντιγράφουν πιστότερα, καὶ χωρὶς συντηρητικὲς πρωτοβουλίες, ἀπὸ ἓνα κείμενο ποὺ βρίσκεται πάρα πολὺ κοντὰ σ' αὐτὸ τοῦ χφ μας⁵.

1. Ἄριθ. 6, φ 74r — ἀριθ. 4, φ 120r. Ἄριθ. 6, φ 74v — ἀριθ. 4, φφ 120r, 120v. Ἄριθ. 6, φ 75v — ἀριθ. 4, φφ 120v, 121r. Ἄριθ. 6, φ 76r — ἀριθ. 4, φ 121 κ. ἐ. Οἱ περισσότερες καὶ σημαντικότερες, στὰ φφ 75v - 78r καὶ 85r - 86r τοῦ ἀριθ. 6.

2. Ἐνδεικτικὰ, ἀριθ. 6 (φ 69v κ. ἐ.): Ἄλβανοί, Ἄλβανική, Ἄλβανία κτλ., φθιάνουν, ταμβάκον, τὰ ὅποια, εἰς τὰ ὅποια, ἦτις κτλ., σθλαβονικήν, εἰς τὰς πόλεις, τὰς ἀκόλουθους, Κονίτζης, Ἀθλῶνος, Βιώσης, ἐλέγετο, Τοσκηριάν, ἐκτὸς τῶν, ὑπὸ τῶν κτλ. — ἀριθ. 4 (φ 119r κ. ἐ.): Ἄλβανίτες, ἀλβάνικη, Ἄλβανιτιὰ κτλ., φκιάνουν, ταμπάκον, ὀπού, σλαβονικήν, εἰς τὰς πόλεις, τὰς ἀκόλουθες, Κονίτζας, Ἀθλῶνας, Βιώσας, ἐλέγονταν, Τοσκαριάν, ἔξω ἀπὸ τοὺς, ἀπὸ τοὺς κτλ.,

3. Βλ. Βρανούσης, *Ψαλίδα*, ὁ. π., σσ. 24 κ. ἐ., 27, 87, ΝΕ, ὁ. π., καὶ Παπαχαρίσης, ὁ. π., σ. 21* κ. ἐ. Ἀπὸ τὸν τελευταῖο μελετητὴ περνᾷ ἀπαράτηρητο καὶ ἀσχολίαστο τὸ ὅτι ἡ γλωσσικὴ ἐπίδραση τοῦ Ψαλίδα στὸν Κοσμᾶ φαίνεται νὰ ἐξασθενεῖ, καὶ, πάντως, ὅτι ἡ γλωσσικὴ πρακτικὴ τους δὲν ταυτίζεται.

4. Ἡ ὑπόθεση τοῦ Παπαχαρίση, ὁ. π., σ. 20*, σημ., καὶ σ. 16*, ὅτι ὁ

Κοσμᾶς ἔγραψε (καὶ διέσωσε) τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς Γεωγραφίας «κατὰ τὰς ὥρας... τῆς παραδόσεως τοῦ μαθήματος» τοῦ Ψαλίδα, δύσκολα ἐναρμονίζεται μὲ τὴ διάκριση ποὺ κάμνει ὁ ἴδιος ἀνάμεσα σὲ τρεῖς διαφορετικὲς γραφὲς στὸ χφ, μὲ ὀρισμένες διαφοροποιήσεις ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὰ κείμενα 4 καὶ 6, καθὼς καὶ μὲ τὸ ἐπιλογικὸ σημεῖωμα τοῦ Κοσμᾶ στὸ τέλος τῆς «Περιγραφῆς Γεωγραφικῆς», φ 87v. Τουλάχιστο οἱ τρεῖς διαφορετικὲς γραφὲς τοῦ ἀριθ. 6 δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελοῦν τυχαῖο γεγονός.

5. Ἴσως ἀπὸ κείμενο ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴν παράδοση μεταξύ 1810 - 1815. Ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Κοσμᾶς ἀποφοίτησε τὸ 1815 ἀπὸ τὴν Καπλανικὴ Σχολὴ δὲν κλονίζεται ἀπὸ τὰ ἀντίθετα ἐπιχειρήματα τοῦ Παπαχαρίση, ὁ. π., σ. 10* - 11* βλ. καὶ παραπάνω, σ. 24, σημ. 2. Ἐνδεικτικὸ εἶναι τὸ ὅτι ὅλες οἱ «ὑποσέλιδες» σημεῖώσεις - προσθήκες στὸ κείμενο τοῦ ἀριθ. 6 ἀφοροῦν γεγονότα ἀπὸ τὸ 1815 - 1832: βλ. Παπαχαρίσης, ὁ. π., σ. 102, σημ. 58, 62, καὶ σ. 105, σημ. 88, 89, 96. Πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ἡ ἀντιπαραβολὴ τῶν ἀριθ. 4 καὶ 6 — ἰδιαιτέρα στὰ τμήματα τοῦ τελευταίου ποὺ δὲν εἶναι ἀπὸ τὸ ἀχέρι τοῦ

γ. Τὰ λίγα δημοσιευμένα ἀποσπάσματα τοῦ ἀριθ. 3 ἐπιτρέπουν μόνον σὲ περιορισμένο βαθμὸ τῆ σύγκριση μὲ τοὺς χρονολογικὰ μεταγενέστερους ἀριθ. 4 καὶ 2. Ἡ ἀντιστοιχία τῶν τριῶν αὐτῶν χφφ εἶναι : Ἄριθ. 3 : ἀπ. 1 [«Δεισιδαιμονίας κακὰ»]¹ — Ἄριθ. 4 : § 334 (φφ 99^v - 100^r) — Ἄριθ. 2 : § 16 (φφ 24^v - 25^r), ἀπ. 2 [«Κακοδιοικήσις»] — § 335 (φ 100^r) — § 23 (φ 28^v), ἀπ. 3 [«Βλάχοι»] — § 336 (φφ 101^r - 102^r) — § 24 (φ 30^r), ἀπ. 4 [«Ὄνομα Ἀλβανιτῶν»] — § 336 (φ 102^r) — ἀπ. 5 [«Ἐκτασις Ἑλληνισμοῦ»] — § 336 (φ 101^v) — § 24 (φ 30^r), ἀπ. 6 [«Τὸ ὄνομα τῶν Ἑλλήνων»] — § 336 (φ 102^r) — § 24 (φ 30^r), ἀπ. 7 [«Ἀλβανῖται (χαρακτῆρ)»] — § 338 (φφ 104^r - 104^v) — § 26 (φφ 32^r - 32^v), ἀπ. 8 [«Πλεονεξία κλήρου»] — § 343 (φ 108^r) — § 31 (φ 36^r), ἀπ. 9 [«Φιλιππούπολις»] — § 343 (φ 108^r) — § 31 (φ 36^v), ἀπ. 10 [«Τέχνες, ἐμπόριον»] — § 357 (φ 114^v) — § 46 (φφ 42^v - 43^r).

Ὁ ἀριθ. 2 παρουσιάζει καὶ στῆ σύγκριση αὐτῆ τις μεγαλύτερες ἀποκλίσεις : παράλειψη πολλῶν σημείων (κάποτε καὶ παραγράφων) τοῦ κειμένου, συντόμευση ἄλλων κτλ. Ἀντίθετα, ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στοὺς ἀριθ. 3 καὶ 4 φανερώνει χαρακτηριστικὲς ὁμοιότητες στῆ σειρά τῆς καταγραφῆς², στὰ περιεχόμενα καὶ στῆ λεκτικὴ διατύπωση· στὸν ἀριθ. 3, πάντως, εἶναι εὐδιάκριτη μιὰ περιορισμένη τάση ἐπιτομῆς, ἀλλὰ καὶ κάποιος γλωσσικὸς συντηρητισμὸς³, σὲ μικρότερη βέβαια κλίμακα ἀπὸ ὅ,τι παρατηρεῖται στὸ μεταγενέστερο «ἀπόγραφο» τοῦ Κοσμᾶ (ἀριθ. 6)⁴.

Κοσμᾶ — δὲν ἀποκλείει καὶ τῆ δυνατότητα ὁ ἀριθ. 4 νὰ εἶναι ἡ ἄμεση πηγὴ τοῦ ἀριθ. 6· ἓνα τέτοιο συμπέρασμα, πάντως, μπορεῖ — ἀρνητικὰ — νὰ ἐνισχυθεῖ μόνον ἂν ἡ σύγκριση πρὸς τὰ ὑπόλοιπα χφφ τῆς Γεωγραφίας δὲν φανερῶσει ἄλλο συγγενέστερο κείμενο.

1. Οἱ τίτλοι τῶν ἀποσπασμάτων εἶναι τοῦ ἐκδότῃ· βλ. Παπακώστας, ὁ. π., σ. 499 - 500.

2. Ἐκτὸς ἀπὸ δύο σημεία: (1) τὸ πρῶτο ἀπ. τοῦ ἀριθ. 3 ἀντιστοιχεῖ στὴν § 334 καὶ ὄχι στὴν § 329 τοῦ ἀριθ. 4, ὅπως θὰ ἔπρεπε· (2) ἡ σειρά τῶν ἀπ. 5, 4, 3 τοῦ ἀριθ. 3 μεταβάλλεται σὲ σειρά 5, 3, 4 στὸν ἀριθ. 4.

3. Ἐνδεικτικὰ, ἀριθ. 3: ἄχρι τῆς Βάρνης, οἱ δὲ Ἀλβανῖται ἔλαβον, Ἀλβανόπολιν, μακρὰν, Σκηπητάροι, κατὰ κόμας, καὶ ἂν τινὲς ἐξ αὐτῶν, οἱ ἐξορισθέντες ὑπὸ τοῦ Σεβήρου, τὴν ποιμαντικὴν ἐνταῦθα ἀναλαβόντες καὶ... διασπαρέντες, ἄχρι τῆς σήμερον διεφύλαξαν, κ. ἄ. — ἀριθ. 4: ἕως τὴν Βάρναν, οἱ δὲ Ἀρβανῖτες ἔλαβαν, Ἀλβανούπολιν, μακρὰ, Σκηπητάροι, εἰς χωριά, ἂν καὶ μερικοὶ ἀπὸ αὐτούς, οἱ ἐξορισμένοι ἀπὸ τὸν Σεβήρον, τὴν ποιμαντικὴν ἀνέλαβαν καὶ... διεσπάρθησαν, ἕως τὴν σήμερον διαφύλαξαν, κ. ἄ.

4. Μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε εἶναι δύσκολο νὰ ἀποφανθοῦμε

δ. Ἡ σύγκριση τῆς «Γεωγραφίας Φυσικοπολιτικῆς» μὲ τὸ τελευταῖο δημοσιευμένο γεωγραφικὸ κείμενο, τὸ δίφυλλο ἀριθ. 400 τοῦ Ἀρχείου Ψαλίδα (ἐδῶ ἀριθ. 7) δείχνει ἀκόμη μεγαλύτερες διαφορές, ποὺ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὴ φύση τοῦ ἀριθ. 7: πρόκειται περισσότερο γιὰ μιὰ — πληρέστερη στὴν ἀρχή, συντομότερη στὸ τέλος — καταλογογράφηση, ἢ γιὰ ἓνα ἐμπεριστατωμένο γεωγραφικὸ σημεῖωμα μὲ ἰδιαίτερη βαρύτητα στὴν καταγραφή «στατιστικῶν» δεδομένων (λεπτομερῆς περιγραφή χωριῶν, μοναστηριῶν, ἀποστάσεων ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα καὶ ἄλλες πόλεις, κ. ἄ.). ὅπως φαίνεται, δὲν ἀποτελεῖ προεργασία μέρους τῆς προφορικῆς διδασκαλίας τοῦ Ψαλίδα — ἓνα «σχέδιο μαθηματος»¹ —, ἀλλὰ προορίζεται μᾶλλον γιὰ κάποια «ἀντικειμενικότερη» παρουσίαση τοῦ ἡπειρωτικοῦ χώρου, μὲ ἄγνωστο τὸν πρακτικὸ στόχο τῆς: στὸν ἰδιαίτερο χαρακτήρα τοῦ κειμένου αὐτοῦ πρέπει, π.χ., νὰ ὀφείλεται καὶ τὸ ὅτι στὴν — πληρέστερη σὲ σύγκριση μὲ τὸν ἀριθ. 4 — ἀπαρίθμηση τῶν Ἡπειρωτῶν λογίων καὶ τῶν ἔργων τους ἔχουν προστεθεῖ καὶ πληροφορίες γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Ψαλίδα².

Ὁ ἀριθ. 7 ἀντιστοιχεῖ στὶς §§ 363, 366 - 368 (φφ 119^r - 121^r, 123^r - 124^v) τοῦ ἀριθ. 4. Οἱ μεγαλύτερες ἀποκλίσεις ἐμφανίζονται στὸ τελευταῖο μέρος (κυρίως ἀπὸ τὴν περιγραφή τῆς λίμνης τῆς Λαψίστας κ. ἑ.: ἀριθ. 4, φ 120^v κ. ἑ.).

3. Τὰ δυνατὰ συμπεράσματα τῆς μερικῆς αὐτῆς συγκριτικῆς ἐξέ-

γιὰ τὸ ἀν ἀνάμεσα στὴ «γραφή» τοῦ ἀριθ. 3 (1810) καὶ τοῦ ἀριθ. 4 (1813) ὁ γλωσσικὸς «δημοτικισμὸς» τοῦ Ψαλίδα γίνεται ὀξύτερος, σὲ συνδυασμὸ ἢ ὄχι μὲ τὶς σχέσεις του μὲ τὸν Βηλαρᾶ, ὅπως φωτίζονται ἀπὸ τὸν Βρανούση, ΝΕ, ὁ.π. Οἱ γλωσσικὲς «καμπύλες» τῶν ὁμολογῶν κειμένων τῆς περιόδου 1796 - 1829 ἴσως καταδείξουν, ὕστερα ἀπὸ πλήρη ἀνάλυση, τὶς διακυμάνσεις αὐτὲς καὶ τὰ ὅριά τους: πάντοτε, ὅμως, μὲ τὶς ἀναγκαῖες ἐπιφυλάξεις καὶ μὲ συνυπολογισμὸ τοῦ ὅτι τουλάχιστο τὸ σῶμα αὐτὸ τῶν γεωγραφικῶν κειμένων εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποτιμηθεῖ γλωσσικὰ, ἐκφραστικὰ καὶ αἰσθητικὰ, ἀν δὲν ληφθοῦν ὑπόψη: ἡ φύση του (διδασκτικὲς παραδόσεις, ἀνο-

λοκλήρωτο ἔργο) καὶ οἱ ἐπεμβάσεις ποὺ δέχτηκε (μαθητὲς - ἀκροατὲς - γραφεῖς ἢ - ἀντιγραφεῖς, ἀστάθμητος βαθμὸς ἐποπτείας τοῦ Ψαλίδα).

Μιὰ πρώτη αἰσθητικὴ σύγκριση μὲ ἀντίστοιχο ὁλοκληρωμένο γεωγραφικὸ ἔργο γίνεται ἀπὸ τὴν Αἰκ. Κουμαριανοῦ: Δ. Φιλιππίδης - Γρ. Κωνσταντᾶς, *Γεωγραφία Νεωτερικῆ. Περὶ τῆς Ἑλλάδος*, Ἐρμῆς, ΝΕΒ, 1970, σ. 36.

1. Βλ. Παπαχαρήσης, ὁ.π., σ. 20*, σημ.

2. ...Ἀθανάσιος ὁ Ψαλίδας ἐτιζῶν, τοῦ ὁποίου σώζονται μαθηματικὰ καὶ φιλοσοφικὰ συγγράμματα διάφορα, καὶ μάλιστα ἡ Ἀληθῆς Εὐδαιμονία γραικολατῖνα βλ. Διαμάντης, *Γεωγραφικά*, ὁ.π., σ. 31.

τασης¹ ένισχύουν τήν άποψη ότι ή «Γεωγραφία Φυσικοπολιτική» άντιπροσωπεύει μιá άύθεντική στο περιεχόμενο και «Προχωρημένη» στην έκφραστική και γλωσσική μορφή παράδοση του 1ου Μέρους των γεωγραφικών παραδόσεων του Ψαλίδα. Τό γεγονός ότι μιá πολύ μεταγενέστερη τμηματική άντιγραφή (άριθ. 6) φαίνεται νά άντλεϊ από παραπλήσιο, ή και από αυτό τό ίδιο κείμενο, καθώς και τό ότι άργότερα ύστερα από τό 1813, ίσως με τόν άριθ. 2 κ. έ., ύπάρχουν ένδειξεις ότι άρχίζει μιá νέα συνθετική φάση (φάση έπιτομής) πού καταλήγει στις «Σύντομες Γεωγραφίες» τής τελευταίας περιόδου στην Κέρκυρα και τή Λευκάδα, πείθουν ότι τό χφ πού έξετάζουμε πρέπει νά κατέχει κεντρική θέση μέσα στα γεωγραφικά έργα του Ψαλίδα².

Όστόσο, ό βαθμός τής άύθεντικότητάς του, ή άκριβής σχέση του με τά ύπόλοιπα χφφ πού άνήκουν στην ίδια κατηγορία (άριθ. 3, 5, 1, και, κατά δεύτερο λόγο, άριθ. 2, 13, 14 και 6, 7, 8, 9, 15 - 20) και ή άποκάλυψη του τρόπου με τόν όποιο συντίθεται και των συγγραφικών άρχών πού άκολουθεϊ τό χειρόγραφο αυτό σωμα, δέν είναι δυνατόν, όπως τονίστηκε και παραπάνω, νά άποτιμηθοϋν με τά στοιχεία πού διαθέτουμε πρós τό παρόν. Η άρχειακή έρευνα, ή συγκέντρωση και μελέτη όλων των άπαραίτητων στοιχείων και ή κριτική έκδοση του χφ (ή τής όμάδας χφφ πού άντιπροσωπεύουν τήν Ίδια παράδοση), ως πρώτο στάδιο, μπορούν νά δώσουν άπαντήσεις στις άναπόφευκτα σκοτεινές έρευνητικές ζώνες του σχεδιάσματος αυτού³.

Γιώργος Κεχαγιόγλου

1. Δέν έξετάζονται τά συνεπυγμένα γεωγραφικά άποσπάσματα, οι έπιτομές και οι γεωγραφικές πληροφορίες των άριθ. 25 - 29.

2. "Αν και τό χφ δέν είναι αυτόγραφο του Ψαλίδα — όσο φαίνεται από δημοσιευμένα δείγματα γραφής του, βλ. Βρανούσης, *Ψαλίδα*, έ. π., σ. 50, ΝΕ, έ. π., σσ. 62 - 63, 66, Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Έρανιστής» 3 (1965) 8, εικ. 10 — ένδειξη άύθεντικότητας άποτελεϊ, ίσως, τόσο ό τρόπος διατύπω-

σης του τίτλου στο κείμενο όσο και ή έλλειψη κάθε μνείας άντιγραφεία.

3. Ευχαριστώ τόν κ. Α. Βρανούση, πού μου υπέδειξε τή μελέτη του τής ΝΕ, έ. π.

Έδώ πρέπει νά σημειωθεί ότι μένει νά έρευνηθεϊ ή σχέση των άριθ. 3, 5, 8, 9, 10, 11, 13 του Πίνακα των χφφ του Ψαλίδα με άντίστοιχες πληροφορίες του Κ.Α. Διαμάντη, *Τά περιεχόμενα των ΓΑΚ*, τ. 2, έ. π., σ. 743 (άριθ. 78), τ. 3, έ. π., σσ. 364 (άριθ. 49), 403-404, 809.